

چهارمین همایش ملی زبان و ادبیات فارسی

اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان یزد

مجموعه مقالات

دانشگاه پیام نور مرکز تفت

دانشگاه پیام نور مرکز تفت

۳۰ - ۳۱ اردیبهشت ماه ۱۳۹۵

پایگاه استادی علوم جهان اسلام

مرکز تحقیقات و پژوهش‌های اسلامی

بررسی صورخیال اشعار انتظار و اعتراض دوره انقلاب اسلامی

دکتر نجمه طاهری ماه زمینی / دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی

چکیده

تخیل و تصاویر از مهمترین عناصر سازنده زبان شعر هستند و تأثیر زیادی در تشخیص بخشیدن و فردیت زبان شعر شاعران و جریان‌های شعری دارند. نکته قابل بحث این است؛ آیا مضمون اشعار می‌تواند تأثیری بر نحوه گزینش تصاویر و صورخیال داشته باشد یا خیر؟ مقاله حاضر سعی کرده تا حدودی به این فرضیه پاسخ دهد و نقش مضمون را در صورخیال تبیین نماید. برای همین منظور، دو جریان شعری: انتظار منجی (عج) و شعر اعتراض که اشعاری خاص با همین مضامین دارند، انتخاب شده‌اند و انواع صورخیال (تشبیه، استعاره، کنایه و...) و تأثیرپذیری اجزای این تصاویر از مضمون این اشعار مورد بررسی قرار گرفته است. در نهایت به این نتیجه می‌رسیم؛ همان‌گونه که در انتخاب موسیقی و واژگان شعر، مضمون اثرگذار است، در انتخاب تصاویر و اجزای آن‌ها نیز مضمون موثر است.

واژه‌های کلیدی: شعر انتظار، شعر اعتراض، مضمون، صورخیال، دوره انقلاب اسلامی.

۱- مقدمه

مضمون نقش بسیار مهمی در شکل گیری دیگر عناصر شعر اعم از موسیقی، زبان، واژگان و صورخیال دارد و هر قدر بین مضمون و این عناصر هماهنگی وجود داشته باشد، تأثیر روانی و معنایی آن شعر عمیق‌تر خواهد بود. مثلاً هر قدر بین عناصر موسیقایی و محتوایی شعر تناسب و هماهنگی باشد، تأثیر آن شعر بیشتر می‌شود، از جمله:

دلم گرفته، زبان، شعر غصه می‌گوید مگو که شاعر بی‌درد قصه می‌گوید

چرا ز خاطرمان رفت صبح پیروزی! فرار دشمن و آتش افروزی!

زبان شعر خدا را زیاد نبریم چقدر غافل از این جلوه‌های معتبریم

(وحیدی، ۱۳۸۱: ۱۳)

در این مثنوی شاعر از وزنی استفاده نموده است که متناسب با مضمون آن است. یعنی علاوه بر این که مضمون آن نوعی حسرت، غم و دلتنگی را نشان می‌دهد، وزن «مفاعلهن فعلاتن مفاعلهن فعلهن» نیز در معانی - ای مانند «مرثیه، هجران، درد، حسرت و گله» به کار می‌رود (وحیدیان کامیار، ۱۳۷۴: ۷۲) و شاعر این هماهنگی وزن و مضمون را رعایت نموده است. پس هم‌زمان با تحول اندیشه و مضمون، اغلب شاعران نیز وزن‌های اشعارشان متناسب می‌سازند. علاوه بر این، در مورد زبان و واژگان شعر نیز همواره یک هماهنگی بین مضمون و بسامد واژگان وجود داشته است. به طور کلی محققان زبان، واژه را واحد اندیشه می‌دانند (لوریا، ۱۳۶۸: ۸۲) روانشناسان نیز معتقدند، از روی تنوع و بسامد واژگان مورد استفاده هر شاعری می‌توان گرایش‌های فکری، عاطفی، اجتماعی و سیاسی او را تشخیص داد. از نظر روانشناسی، اهمیت شناخت واژه‌های مورد استفاده افراد تا بدان حد است که بر اساس آن می‌توان به برخی از حالات روحی و روانی نویسنده و گوینده پی برد (غیائی، ۱۳۶۸: ۱۶۴) در مورد صورت های خیالی نیز همین گونه است و شاعران در هنگام سرودن اشعار و به کارگیری صنایع معنوی، عناصری را به کار می‌گیرند که مرتبط با مضمون مورد نظرشان است.

۱-۲- بیان مسأله

صورخیال در شعر شاعران حاصل نوعی تجربه و آگاهی است که شاعر یا نویسنده از محیط پیرامون خود به دست می‌آورد. در واقع نمایش حالات درونی و ویژگی‌های شخصیتی شاعر را می‌توان در تصاویر شعری او

جست‌وجو کرد؛ چون خیال تصرف ذهنی شاعر در امور و مفاهیم مختلف است که از طریق انواع تشبیه، استعاره، مجاز و غیره.. به دست می‌آید. اهمیت نقش و جایگاه تصاویر (ایماژهای) شاعرانه در شعر تا حدی است که بعضی از بزرگان آن را عنصر ثابت شعر دانسته‌اند. پوتبنیا (Potebnya) می‌نویسد: بدون تصویرگری هیچ هنری به ویژه هیچ شعری وجود ندارد (پارساپور، ۱۳۷۸: ۶۳) هرچند این امر صحت ندارد؛ اما می‌تواند بیانگر اهمیت آن در تخیل و شکل‌گیری شعر باشد. زبان ادبی سرشار از تخیل است. در واقع، هر خیالی با تصاویر شاعرانه نمود می‌یابد و این تصاویر در نزد ادبا عبارتند از: تشبیه، استعاره، مجاز، کنایه، نماد، حس‌آمیزی، تمثیل، متناقض نما و.. که هر یک به تنهایی و یا به همراه دیگر عناصر، تخیل و تصاویر را ایجاد می‌کنند و این تصاویر خودساخته و پرداخته خیال شاعرند و می‌توان گفت: «خط رابط بین خیال شاعر و مخاطب را، همین تصاویر می‌سازند. از این رو، هر چه تصاویر ساختگی نباشد، نه تنها در موسیقی و بافت اثر سودمند خواهد شد؛ بلکه در برانگیختن خیال و احساس خواننده و زیبایی شعر، هم اثر خواهد داشت» (احمدی، ۱۳۷۱: ۶۲)

به طور کلی، تخیلی‌تر و دیریاب‌تر بودن گزینه‌ها در شعر، ارزش ادبی آن را افزایش می‌دهد و شعر را از حالت شعار گونه‌گی دور می‌کند؛ اما بلاغت اقتضا می‌کند که در هر موقعیتی متناسب با حال و هوای مخاطبان سخن گفت. باید توجه‌داشته باشیم که هر نوع ادبی دارای یک سری ویژگی‌های مخصوص خود است که متناسب با آن، زبان خود را برمی‌گزیند. پس در نمود توانایی ذهنی شاعر، این صورخیال است که نقش مهمی را ایفا می‌کند، بر این اساس، برای پی بردن به قدرت ذهنی شاعران دوره‌های مختلف حتماً باید صورخیال به کار برده شده در اشعار آن‌ها بررسی شود؛ چون تخیل یک پدیده مرکب است و وابسته به متغیرهایی است که هویت انسان را شکل می‌دهند؛ بنابراین، اگر هر یک از این متغیرها دگرگون شود، می‌توان کل ساختار فرمی و محتوایی تخیل را دگرگون کند. متغیرهایی که هویت تخیل را دگرگون می‌کنند، به سه دسته تقسیم می‌شوند:

«۱- متغیرهای بیرون از جهان هنرمند؛ ۲- متغیرهای وابسته به جهان درونی هنرمند؛ ۳- متغیرهای دوگانه؛ که هم وابسته به درون و هم وابسته به بیرون» هستند. منظور از متغیرهای بیرونی، عصر، اجتماع، سنت‌های زیبایی‌شناختی هر دوره هستند و متغیرهایی چون تجربه، ادراک، احساس، جنسیت، خودآگاه و ناخودآگاه، متغیرهای درونی می‌باشند (جهان‌دیده، ۱۳۸۶: ۱۵۰). در شعر معاصر که آیین تمام نمای عصر خود است، این گونه تأثیرپذیری از محیط و اجتماع به خوبی مشاهده می‌شود. به خصوص در تصاویر شعری شاعران می‌توان تأثیر مضمون و محتوا را به خوبی مشاهده نمود. برای اثبات این مدعا نگارنده دو گونه شعر دوره بعد

از انقلاب اسلامی را مورد بحث و بررسی قرار داده تا تاثیرپذیری تصاویر شعری از مضمون اشعار را نشان دهد. این دو گونه شعر: انتظار و اعتراض هستند که در ادامه به معرفی آن‌ها پرداخته می‌شود.

۳-۱- پیشینه تحقیق

در مورد این موضوع نگارنده تاکنون به مقاله و یا پایان نامه و حتی کتاب مستقلی برخورد کرده است و تنها در کتب مربوط به صورخیال و بیان در مورد اصل موضوع سخن گفته شده است.

۲- تعریف شعر انتظار و شعر اعتراض

مسأله موعود و انتظار یکی از مهم‌ترین مباحث دین اسلام است، به طوری که گویا تمام خلقت برای رسیدن به آن دوران باشکوه آفریده شده است. در ادیان مختلف نیز، نوید آمدن «مصلح» و برپایی حکومت عادلانه توسط صالحان داده شده است. با این تفاوت که هر ملتی، ایشان را با نام و لقب خاصی می‌شناسند. در اصطلاح مذهب شیعه: «انتظار امیدی است به آینده‌ای نوید بخش و سعادت آفرین که در آن، به رهبری قانندی عظیم، جهان از مفسد و بدبختی‌ها رهایی یافته و راه خیر و صلاح، آسایش و امنیت را در پیش می‌گیرد (قائمی، ۱۳۶۶: ۱۳)

زبان و ادبیات فارسی در دوره بعد از انقلاب اسلامی بسیار تحت تأثیر تفکرات و باورهای مذهبی مربوط به دین اسلام و مذهب تشیع بوده؛ برای همین شعر آیینی و به تبع آن مسأله انتظار وارد ادبیات فارسی شده و در این دوران از رواج زیادی برخوردار گشته است. به طوری که می‌توان این نوع ادبی را یکی از انواع غالب شعر، در بعد از پیروزی انقلاب اسلامی دانست.

علاوه بر شعر انتظار، در بعد از انقلاب اسلامی جریان دیگری رواج یافت که موسوم به شعر اعتراض است. این گونه شعری به مسائل اجتماعی و سیاسی جامعه با زبان هنر و شعر می‌پردازد. به عقیده بسیاری از منتقدان، هنر مسئول تکامل اجتماعی است و باید به نیازهای زندگی انسان پاسخ دهد. از نظر لوکاج «اثر هنری بیانگر واقعیت زنده» است (احمدی، ۱۳۸۰: ۲۰۹) بر اساس این نظر، شاعران دوره انقلاب اسلامی با دیدن برخی کوتاهی‌ها از طرف افراد سودجو که باعث می‌شد مشکلات اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و .. همچنان باقی باشند و تمام مردم طعم عدالت و برابری را نچشند به نوعی شعر اجتماعی روی آوردند که واقعیت‌ها و مسائل و مشکلات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و .. جامعه را به تصویر می‌کشد و به نوعی ادامه دهنده جریان شعر اعتراض در بعد از انقلاب اسلامی شدند. در حقیقت این نوع شعر به مفهوم خاص، به

در بیت بالا نیز، شاعر واژه «نگران» را در دو معنی نزدیک، «اضطراب و نگرانی» و معنی دور، «در حال نگاه کردن» به کار برده است که با موضوع شعر مرتبط می‌باشد.

در اشعار اعتراض نیز شاعران از این قابلیت زبانی و معنایی زیاد استفاده کرده‌اند؛ زیرا ابهام به دلیل قابلیت دوگانگی معنا کمتر مورد مواخذه قرار می‌گیرد و راه برون رفت از هر تنگنایی را دارد. یعنی شاعر می‌تواند به راحتی طرف دیگر معنای اعتراضی را نفی کند و خود را از اتهام‌ها، تخطئه کند. از جمله این موارد موهم می‌توان به اشعار زیر اشاره نمود:

یکی به عربده گفت: / درود بر آبی / [دیگری گفت:] درود بر قرمز / فضای ساده و سبز زمین آزادی / در انفجار صدای ترقه‌ها در دود / نود دقیقه کدورت / نود دقیقه کبود / در آستانه در / غریب و غمزده طفلی کنار وزنه پیر / به فکر سنجش وزن هزار ناموزون / و پیرمردی گنگ / نشسته خسته / به دنبال لقمه‌ای روزی / کدام استقلال؟ / کدام پیروزی؟ (مهدی‌نژاد، سیار، ۱۳۸۸: ۴۷-۴۶)

اسماعیل وصیت کرد روی قبرش بنویسد: / «پر کاهی تقدیم به آستان الهی» / امسال هیچ شاعری با حلق اسماعیل هم صدا نشد (قزوه، ۱۳۶۹: ۱۱۱)

یا: آن گاه همچو خون خدا بر خاک رفتند عاشقان و کجا رفتند!

ماندند دیگران، به چرا ماندند / ماندند دیگران به «چرا رفتند؟» (مودب، ۱۳۸۸، ب: ۲۲)

بیاید با ماشین بیت المال / به خانه باجناقمان نرویم / بیاید مظلومیت علی (ع) را صادر کنیم / و صداقت امام را، / بیاید استقلال را / در ورزشگاه آزادی جستجو نکنیم (قزوه، ۱۳۶۹: ۱۲۸)

۴- نتیجه

بر اساس آنچه گفته شد؛ دریافتیم که مضمون شعر هر چه باشد، چنان در تار و پود ذهن شاعر نقش می‌بندد که در همه اجزای شعر به خصوص صورخیال او نمود پیدا می‌کند. چنان‌که در تشبیهات مربوط به اشعار انتظار و اعتراض دوره انقلاب اسلامی حداقل یکی از طرفین تشبیه در ارتباط با موضوع شعر بود. در استعاره‌ها نیز کلماتی مستعار شده بودند که به نوعی با موضوع شعر مرتبط بودند. در بحث کنایه، ابهام، پارادوکس و حس‌آمیزی نیز به خوبی می‌توان تأثیر مضمون بر تصاویر را مشاهده نمود. پس در شناخت تصاویر و صورت‌های خیالی هر شعری باید به مضمون آن نیز توجه نمود.

فهرست منابع

- احمدی، بابک، (۱۳۸۰)، ساختار و تاویل متن، جلد ۱، تهران: نشر مرکز.
- اخلاقی، زکریا، (۱۳۷۸). تبسم‌های شرقی. چاپ دوم. تهران. مرکز آفرینش‌های ادبی.
- امین‌پور، قیصر. (۱۳۷۲). آینه‌های ناگهان، تهران: نشر سراینده.
- _____ . (۱۳۸۸). مجموعه کامل اشعار، چاپ هفتم، تهران: نشر مروارید.
- اوستا، مهرداد، (۱۳۸۶). آن صبح پرنیانی. چاپ اول. تهران. نشر تکا.
- باقری، عباس، (۱۳۶۵). نجوای جنون، نشر برگ، تهران.
- براتی‌پور، عباس. (۱۳۸۸). تا طلوع گل سرخ، چاپ دوم، تهران: نشر تکا.
- پارساپور، زهرا. (۱۳۷۸). مقایسه زبان حماسی و غنایی (با تکیه بر خسرو و شیرین و اسکندرنامه نظامی)، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- بیگی حبیب‌آبادی، پرویز، (۱۳۸۹). زخم سیب. تهران. خانه کتاب.
- جرجانی، عبدالقاهر، (۱۳۷۴)، اسرار البلاغه، ترجمه جلیل تجلیل، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- حسینی، سیدحسن، (۱۳۶۳). هم صدا با حلق اسماعیل. چاپ اول. تهران. حوزه هنری.
- _____ . (۱۳۸۷). نوش داروی طرح ژنریک، چاپ ششم، تهران: نشر سوره مهر.
- خلیلی جهان‌تیغ، مریم، (۱۳۸۰) سیب باغ جان، تهران، سخن، چاپ اول.
- در کنار چشم خدا (مجموعه شعر دفاع مقدس شاعران استان گیلان)، (۱۳۸۵). به کوشش فرامرز محمدی پور. چاپ اول. تهران. نشر صریر.
- راستگو، سیدمحمد، (۱۳۷۹)، ایهام در شعر فارسی، تهران، انتشارات سروش، چاپ اول.

رضایی نیا، عبدالرضا، (۱۳۷۹). همیشه فرداست، نشر قو، چاپ اول، تهران.

_____ . (۱۳۷۸). گزیده ادبیات معاصر، تهران: نشر کتاب نیستان.

_____ ، (۱۳۸۴) گزیده ادبیات معاصر، نشر کتاب نیستان، چاپ اول، تهران.

ریکور، پل، (۱۳۸۶). زندگی در دنیای متن، ترجمه بابک احمدی، تهران، نشر مرکز، چاپ پنجم.

سنگری، محمدرضا، ادبیات دفاع مقدس، (مباحث نظری و شناخت اجمالی گونه‌های ادبی)، بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس، تهران، ۱۳۸۹.

شاهرخی، محمود، (۱۳۸۴). اعجاز درد. چاپ سوم. تهران. نشر تکا.

شفیعی، سید ضیاءالدین. (۱۳۷۷). شرح خواب‌های گمشده، تهران: حوزه هنری.

شفیعی‌کدکنی، محمدرضا، (۱۳۸۵). صورخیال در شعر فارسی، چاپ دهم، تهران: آگه.

شکارسری، حمید، (۱۳۸۹). تروریست عاشق. چاپ چهارم. تهران. نشر تکا.

شمیسا، سیروس، (۱۳۷۰). بیان، تهران: انتشارات فردوسی.

صفارزاده، طاهره، (۱۳۶۶). دیدار صبح. چاپ اول. شیراز. نشر نوید.

صفارزاده، طاهره، (۱۳۵۸). بیعت با بیداری. چاپ اول. تهران. انتشارات همدی.

صفارزاده، طاهره، (۱۳۶۵). طنین در دلتا. چاپ دوم. شیراز. نشر نوید.

صفوی، کورش، (۱۳۸۰)، از زبان‌شناسی به ادبیات، نشر سوره مهر، چاپ اول، تهران، جلد دوم.

طهماسبی، قادر، (۱۳۸۲) گزیده ادبیات معاصر، نشر کتاب نیستان، چاپ اول، تهران.

کافی، غلامرضا، (۱۳۸۹)، شناخت ادبیات دفاع مقدس، نشر صریر، تهران.

کاکایی، عبدالجبار، (۱۳۶۹). آوازه‌های واپسین، نشر همراه، چاپ اول، تهران.

_____ ، (۱۳۸۷). باسکوت حرف می‌زنم، نشر علم، چاپ اول، تهران.

- عبدالملکیان، محمدرضا، (۱۳۶۶). ریشه در ابر، چاپ اول، نشر برگ، تهران.
- عزیزی، احمد، (۱۳۷۵)، باغ تناسخ، مرکز هنری فرهنگی اقبال، چاپ اول، تهران.
- عظیمی‌مهر، اصغر، فرصت صفایی، فرشاد. (۱۳۸۶). خلسه در خون (مجموعه اشعار دفاع مقدس استان کرمانشاه)، تهران: نشر صریر.
- غیاثی، محمد تقی. (۱۳۶۸). درآمدی بر سبک‌شناسی ساختاری، تهران: نشر شعله اندیشه.
- فرزاد، عبدالحسین. (۱۳۷۹). درباره نقد ادبی، تهران: قطره.
- قائمی، علی، (۱۳۶۶). مسأله انتظار. چاپ اول. قم. نشر هجرت.
- قزوه، علی رضا، (۱۳۹۱). صبح بنارس. چاپ اول. تهران. موسسه فرهنگی هنری شهرستان ادب.
- قزوه، علی رضا، (۱۳۷۴). صبح تان بخیر مردم، نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور، موسسه انتشارات کتاب نشر، تهران.
- قزوه، علی رضا، (۱۳۶۹). از نخلستان تا خیابان، چاپ اول، تهران: مرکز آفرینش‌های ادبی.
- _____ . (۱۳۸۸). با کاروان نیزه، چاپ هفتم، تهران: انتشارات سوره مهر.
- رازی، شمس‌الدین محمد بن قیس، (۱۳۶۰)، المعجم فی معاییر اشعار العجم، به تصحیح محمد بن عبد الوهاب قزوینی، با مقابله و تصحیح مدرس رضوی، تهران، کتابفروشی زوآر، چاپ سوم.
- لاله‌های سربلند (گزیده اشعار جشنواره‌استانی شعر دفاع مقدس خراسان رضوی). (۱۳۸۹). به کوشش مجید نظافت و هادی منوری، مشهد: زلال اندیشه.
- لوریا، الکساندر رومانوویچ. (۱۳۶۸). زبان و شناخت، ترجمه حبیب‌الله قاسم‌زاده، ارومیه: نشر انزلی.
- محقق، جواد. (۱۳۷۸). گزیده ادبیات معاصر، تهران: کتاب نیستان.
- محمدی، محمدحسین. (۱۳۷۴). بیگانه مثل معنی، تهران: نشر میترا.
- محمودی، سهیل. (۱۳۶۹). فصلی از عاشقانه‌ها، تهران: نشر همراه.

مردانی، نصرالله، (۱۳۶۴). *خون‌نامه خاک*، تهران: نشر کیهان.

مهدی‌نژاد، امید. (۱۳۸۷). *رجز- مویه*، مشهد: سپیده باوران.

مودب، علی محمد، (۱۳۸۸). *روضه در تکیه پروتستان‌ها*، سپیده باوران، چاپ دوم، تهران.

مودب، علی محمد، رستمی، کاظم، مسئله ۲۲ خرداد نبود، مسئله ۲۲ بهمن بود، دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی، چاپ اول، تهران، الف، ۱۳۸۸.

مهاجران‌فلق (مجموعه شعر دفاع مقدس استان خوزستان)، (۱۳۸۶). به کوشش غلامرضا کاج. تهران. نشر صریح.

مهدی‌نژاد، امید، سیار، محمدمهدی، (۱۳۸۸). *دادخواست ۱۰۰ شعر اعتراض*. چاپ سوم. تهران. سپیده باوران.

مهدی‌نژاد، امید، (۱۳۸۷). *رجز- مویه*، سپیده باوران، مشهد.

میرشکاک، یوسفعلی، (۱۳۶۸). *از چشم اژدها*. تهران. مرکز فرهنگی و هنری اقبال لاهوری.

نجدی، بیژن، (۱۳۸۷). *پسر عموی سپیدار*، چاپ دوم، موسسه نمایشگاه‌های فرهنگی ایران، نشر تکا، تهران.

وحیدیان کامیار، تقی. (۱۳۷۴). *وزن و قافیه شعر فارسی*، چاپ چهارم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

وحیدی، سیمین دخت، (۱۳۸۱). *هشت فصل سرخ و سبز*، نشر برگ زیتون، چاپ اول، تهران.

_____، (۱۳۷۸). *گزیده ادبیات معاصر*. چاپ اول. تهران. نشر کتاب نیستان.

_____، (۱۳۷۵). *موج‌های بی قرار*. چاپ اول. تهران. نشر حدیث.

هراتی، سلمان، (۱۳۶۴). *از آسمان سبز*. تهران. حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.

فهرست مقالات

جهاندیده، سینا، ساختار و ساخت آفرینی تخیل، نشریه ادب پژوهی، شماره چهارم، ۱۳۸۶، صص ۱۴۵-۱۶۳.